

квітня 2014 року/ [редкол.: С. Е. Баженова, Л. В. Баженов, С. Д. Гальчак та ін.]. – Кам'янець-Подільський: 2014. – 104 с.

6. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI – XVIII століть / П. Ричков // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 20 – 22.

7. Тронько П. Т. Охорона пам'яток історії і культури – справа всенародна / П. Т. Тронько // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 118 – 124.

8. Посилання на джерело: <https://svn.20minut.ua/Podorozhitaemniche-selo-busha-mistse-zelenogo-turizmu-10485849.html>

Сергій ГАЛЬЧАК

БУША – ІСТОРИЧНА ПЕРЛИНА ВІННИЧЧИН

Одним із найвідоміших туристичних об'єктів Вінницької області, справжньою краєзнавчою скарбницею Подільського краю є славетна Буша – древнє поселення в Ямпільському районі, що розкинулося у глибокій долині на межиріччі Мурафи та Бушанки (Буші) й віднесене до переліку «Семи чудес Вінниччини» [1].

Повідуючи про нього, фортифікаційну споруду, зазираючи у його минуле періоду Української революції середини XVII ст. та становлення Української козацької держави, видатний корифей вітчизняної літератури, письменник Михайло Старицький писав у своїй історичній повісті «Облога Буші»:

«На південь [*насправді ж: на північний схід*] від Могилева, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого побережжя при-тулилось містечко Буша з тверджею-замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі роз-

сипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, – цебто торговий майдан, – з одного боку тулилось до стрімчатої скелі, а зокола було обмежане високим земляним валом і добрим дубовим гостроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з двох боків його огортало провалля, з третього – вали, а з четвертого – великий ставок, який набравсь з річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок «Орлине гніздо» з містечком Бушею, з цілим ключем округних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурах неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорожжі з залетілої з Суботова іскри спалахнула і покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила і до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром після січі під Корсунем та Жовтими Водами, захопили левенці [опришки], батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре як вартову наддністрянську стражницю...» [2].

Хоч вперше Буша згадується в акті 1569 р., коли канцлер Ян Замойський придбав її в Бушинського за 600 кіп литовських грошей [3, с. 262], поселення виникло значно раніше – історія нарахувала йому принаймні декілька тисяч літ. Так, на території Буші та її околиць зафіксовано залишки кількох трипільських поселень. Ці пам'ятки залишені давнім місцевим землеробським населенням, яке поряд з мотичковим, знало вже й орне землеробство... Крім землеробства відчутну роль відігравало й приселищне скотарство... У матеріалах трипільських поселень Середнього Подністров'я й, зокрема – Буші, – простежується і своєрідний розвиток духовної культури населення IV – III тисячоліть до н. е. Йдеться, перш за все, про специ-

фічну систему орнаментів, які присутні на глиняному трипільському розписному посуді... [4, с. 28 – 29].

Одне із таких поселень тієї далекої пори, що знаходиться у центральній частині села, розкопане археологами нещодавно. Над ним обладнано музей трипільської культури, що, немов магніт, притягує до себе численних відвідувачів – туристів, науковців, краєзнавців, студентську та учнівську молодь. Так, восени 2013 р., відвідуючи Бушу, у ньому побували члени науково-краєзнавчої експедиції Національної спілки краєзнавців України [5, с. 249].

У селі в урочищі Причепилівка виявлено залишки культурного шару пізньої бронзи (кінець II тисячоліття до н. е.) і раннього залізного віку (початок і середина I тисячоліття до н. е.), зокрема, знайдено уламки керамічного посуду цього періоду, а також бронзову втульчасту сокиру-кельт [4, с. 29], а на місці злиття Буші й Мурафи – кераміку скіфського часу [4, с. 31].

Відкрито кілька черняхівських поселень II – V ст. н. е. Уламки черняхівського керамічного посуду виявлені у місцевому скельному храмі [4, с. 32], відомому своїми наскельними художніми рельєфами, що не мають аналогів в Європі. Вони привертають особливу увагу відвідувачів.

На цьому унікальному рельєфі зображено безлисте дерево, на одній з гілок якого сидить півень. Під деревом на колінах молиться людина (швидше за все жінка). За нею – величний олень. У центрі композиції, зверху між рогами оленя і гілкою дерева, – прямокутна рамка з напівстертим написом, що пояснює сюжет пам'ятки.

Рельєф відкритий професором В. Б. Антоновичем у 1883 р. Саме з цих пір він стає відомим широкому колу науковців. Навколо нього до цих пір продовжуються дискусії щодо часу його створення та змісту композиції [5, с. 264].

Більшість учених відносять створення храму та скельного рельєфу до язичницької, дохристиянської доби. Язичницьку версію їх походження висловлював й сам В. Б. Антонович.

Відомий подільський історик-археолог І. С. Винокур вважав, що він був започаткований у часи черняхівської культури в II – V ст. н. е. й використовувався протягом досить тривалого часу: функціонував у ранньому середньовіччі V – VII ст. н. е., в епоху Київської Русі IX – XII ст. і, нарешті, у пізньому середньовіччі – в XVI – XVII ст. [4, с. 113].

На основі кількох уламків ліпного давньослов'янського посуду, знайдених при розкопках в основі скельного приміщення, поблизу рельєфу, пам'ятку віднесено до VI – VII ст. н. е. і творцями її вважаються східнослов'янські племена тиверців [4, с. 111].

Артефакти підтверджують, що у V – VII століттях н. е. на території Буші та її околиць проживали східнослов'янські племена, що значною мірою успадкували традиції землеробів черняхівської культури. Тут жили тиверці й уличі, які увійшли згодом до складу Київської Русі [4, с. 33 – 34].

У XII – XIII ст. Буша та навколишні землі Середнього Подністров'я входили до складу Галицько-Волинського князівства. За народними переказами при злитті Буші і Мурафи існувало давньоруське місто Краснопіль, яке було зруйноване монголо-татарами в середині XIII ст. [4, с. 34]. Можливо, що згадуваний М. Старицьким пізньосередньовічний замок XVI – XVII ст. виник саме на руїнах цього давньоруського городища [4, с. 35].

У 1629 році, маючи 360 димів (близько 2,2 тисяч мешканців), Буша перетворюється на одне із значних міст Придністров'я [4, с. 43].

Проте, на арену великої і трагічної історії Буша вийшла під час визвольної боротьби українського народу за свою незалежність, коли стала твердинею на кордоні з Польщею. В цей період вона була містом Брацлавського полку – адміністративної одиниці Української держави.

Намагаючись відновити свою владу над Поділлям, правлячі кола Польщі вели активну підготовку до війни. І вже в лютому

1651 р. жовніри знищили с. Красне, впали Мурафа, Шаргород і Чернівці. Коронна польська армія спалила Ямпіль та знищила майже всіх його жителів. Згодом поляки зайняли й Могилів та Немирів...

В цей час ще помітніше зросло населення Буші, оскільки вона стала одним із центрів зосередження опришків, якими командував полковник Петро Гречка.

Усім було зрозуміло, що Річ Посполита кине на неприступну і горду Бушу усі свої добірні війська. Це сталося в кінці січня 1654 року, коли тут відбулася перша битва козаків з польським військом.

У березні вороже військо, що нараховувало 20 хоругв, в т. ч. 12 хоругв молдовського господаря Степана Георгіцу, знову намагалося зламати Бушанську твердиню, яку, за народними переказами, називали Орлиним гніздом або Малим Кам'янцем. Бушанці разом із козаками, на чолі з полковником Гречкою, і на цей раз відстояли свою землю.

У листопаді 1654 р. 35-тисячне військо ворога знову оточило місто [3, с. 262 – 263]. Сюди підійшов авангард польського війська на чолі з коронним обозним С. Чарнецьким. У Буші закріпився 6-тисячний загін повстанців на чолі з сотником Зависним. 28 листопада 1654 р. розпочався штурм містечка, який було відбито з великими втратами для поляків.

Повстанці відмовилися капітулювати. У наступні дні вони героїчно відбивали штурми. Однак польському війську вдалося прорвати оборону по-над ставком і запалити містечко. Під час запеклого бою повстанці і навіть їхні дружини, наприклад Мар'яна (за іншими даними: Олена) Зависна, воліли загинути, але не скоритися [6; 7].

Коли під час однієї нічної вилазки керівники оборони загинули, керівництво залогою взяла на себе вдова Зависного Мар'яна. У критичний момент бою вона ціною власного життя підірвала пороховий льох. Під уламками фортеці знайшли смерть чимало ворогів [5, с. 250]...

В ході оборони полягли майже всі захисники Буші. Частині оборонців під покровом ночі вдалося вирватися і вони билися з ворогом вже за межами міста. Група жителів (70 осіб) сховалися у печері та тримала оборону, відмовляючись скласти зброю. Тоді карателі затопили печеру.

Оборона Буші затримала наступ війська Речі Посполитої, який було зупинено на початку 1655 р. [6; 7].

Після загибелі фортеці 1654 р. відродити своєї колишньої величі місто уже не змогло. З часом з'явилися люди, які на його руїнах заснували село, що зберегло горде ім'я величного міста – Буша.

1756 р. за кошти місцевих прихожан на території колишнього замку була побудована дерев'яна Михайлівська церква, дзвіницею для якої слугувала замкова башта, що збереглася до нашого часу. Збереглися залишки фортифікаційної споруди, оборонці якої прославилися винятковим героїзмом, не здавшись у нерівному бою на милість ворогові. На початку ХХ ст. на тому ж місці зведена нова церква. Зберігся і старовинний козацький цвинтар ХVII – ХІХ ст., що під горою Леськівкою, з масивними кам'яними надмогильними хрестами, де поховані мужні захисники Буші. Він входить до комплексу об'єктів державного історико-культурного заповідника «Буша».

Нині жителі с. Буші свято бережуть пам'ять про своїх славних предків. Створено парк скульптур народних месників, що розкинувся поблизу дзвіниці. Постава з каменю і героїчна постать Мар'яни Зависної, яка очолила оборону міста після смерті чоловіка. Збережено та впорядковано її могилу...

Пам'ятають тут і про козака Михайла, який ціною власного життя попередив про наступ татар. Місцеві жителі з почестями поховали козака, а згодом поставили йому кам'яний хрест. Він вже не одну сотню літ стоїть біля Буші як пам'ять про приклад людського героїзму і відданості.

Цікавими для туристів є також приміщення залишків фортеці та чудовий парк скульптур, розташований біля неї. Адже в

Буші здавна успішно розвивався промисел обробки каменю. Тому не випадково вона стала місцем проведення у 1986 р. першого в Україні пленеру скульптури з каменю, якому дано символічну назву «Подільський оберіг». Про нього згодом заговорила вся Україна. До Буші на щорічні пленери потяглися скульптори, а з часом і художники. Виготовлені ними скульптури зберігаються на території історико-культурного заповідника «Буша», якому у 2000 р. постановою Кабміну України № 1275 надано статус державного. «Полонянка», «Мар'яна Зависна», «Захисник Буші», «Берегиня», «Гречко Опришко», «Собор», «Мати», «Криниця століть», «Скельний міф», «Боян», «Кобзар» – невеликий перелік скульптур, що відкривають славетні сторінки історії рідного краю.

Окрім знаних народних каменярів села Буша і Дорошівка, що розкинулися вздовж берегів Мурафи одне навпроти одного, здавна славилися й народним килимарством. Тут виявлено близько п'ятдесяти килимів, виготовлених понад 100 років тому, які були представлені на унікальній виставці «Бушанські килими ХІХ – ХХ ст.», що діяла у виставковій залі Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Цікавим для відвідувачів стане й музей «Подільська хата», де можна ознайомитися з побутом місцевих селян кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Славиться Буша і своїм урочищем «Гайдамацький яр» на березі річки Бушанки, що має статус геологічного заказника національного значення. Свою назву «Гайдамацький яр» дістав наприкінці ХVІІ – початку ХVІІІ ст. завдяки подіям, які в історії відомі під назвою Коліївщина.

За переказами, саме тут збиралися повсталі гайдамаки на чолі з Іваном Гонтою. До того ж тут можна побачити скупчення цікавих форм вивітрених пісковиків і вапняків, мальовничих та унікальних колон, стовпоподібних форм, чудернацьких тварин і міфічних образів...

Ось така вона Буша. І хоч на мапі України її не завжди відшукаєш, все ж вона магнітом тягне до себе за покликом власної душі істориків, археологів, численних туристів. Мабуть немає такого національно свідомого українця, який би не чув про славетну Бушу [3, с. 263 – 265]...

Джерела та література:

1. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.: Монографія / Вид. 2-е, доп. / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – С. 419.

2. *Старицький М. П.* Облога Буші: Історична повість з часів Хмельниччини / Михайло Старицький. – Вінниця: «Консоль», 2012. – С. 3 – 4.

3. Вінниччина туристична: краєзнавчий довідник / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; дизайн Н. Спиця; відп. за вип. Н. Морозова; управління культури і туризму Вінницької облдержадміністрації; Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. – С. 262 – 265.

4. *Винокур І. С.* Буша: історико-краєзнавчі нариси / І. С. Винокур, О. М. Альошкін, Р. В. Забашта, М. Б. Петров, В. М. Петровський, О. М. Пірняк, В. С. Степанков. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 150 с.

5. Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009 – 2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Рєнта; упоряд.: Є. В. Букет, С. Д. Гальчак, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – С. 249 – 250.

6. *Гальчак С. Д.* (автор-упорядник). Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості / Сергій Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2015. – С. 57.

7. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 422.